

Вертикальна локалізація й префіксально-прийменникова кореляція

У статті здійснено спробу довести, що префіксально-прийменникова кореляція дієслівного предиката бере активну участь у семантико-синтаксичній організації речення. Досліджено безпосередній / опосередкований типи співвідношення префікса й прийменника в синтаксичних структурах із загальним планом змісту «вертикальна локалізація», зокрема зі значенневими фрагментами «напря́м руху в простір вище від локативного орієнтира», «напря́м руху в простір нижче від локативного орієнтира», «напря́м руху з простору вище від локативного орієнтира», «напря́м руху з простору нижче від локативного орієнтира». Виявлено спектр конкретних репрезентантів префіксально-прийменникової кореляції у вигляді моделей і субмоделей. Описано можливості речень із кореляцією вступати в синонімічні відношення, встановлено особливості заповнення їхніх предикатної та правобічної позицій.

Ключові слова: префіксально-прийменникова кореляція, дієслівний предикат, правобічний поширювач, вертикальна локалізація, локативний орієнтир.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання семантичного узгодження префікса й прийменника вивчалось ще в мовознавчих дослідженнях XIX ст. О. Х. Востокова, М. І. Греча, І. І. Давидова. Воно розв'язувалося в руслі теорій сильного / слабого керування (В. Г. Войцехівська, Є. М. Галкіна-Федорук, М. Д. Лесник, М. М. Прокопович та ін.), валентності (І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, М. В. Мірченко, М. І. Степаненко й ін.). Загалом з'ясовано статус префіксально-прийменникової кореляції, представлено її основні структурні різновиди, реченнєвотвірний потенціал.

Сучасний синтаксис потребує конкретних досліджень цього мовного явища. **Мета** цієї розвідки – проаналізувати семантико-синтаксичну будову речення, детерміновану префіксально-прийменниковою кореляцією семантичного типу «локалізація щодо вертикальної осі». Основні **завдання:** 1) ідентифікувати моделі й субмоделі префіксально-прийменникової кореляції безпосереднього та опосередкованого різновидів; 2) встановити особливості заповнення предикатної та правобічної позицій у реченнях із префіксально-прийменниковою кореляцією виокремленого типу; 3) визначити специфіку творення просторової семантики в синтаксичній структурі за участю кореляції префікса й прийменника.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Префіксально-прийменникова кореляція, яка вказує на локалізацію по вертикалі, найчастіше актуалізується в реченнях із планом змісту «напря́м руху в простір вище від локативного орієнтира», «напря́м руху в простір нижче від локативного орієнтира», «напря́м руху з простору вище від локативного орієнтира», «напря́м руху з простору нижче від локативного орієнтира».

У формуванні семантики речення «напря́м руху в простір вище від локативного орієнтира» помітну роль відіграє кореляція **pref ↔ prep[над / наді / надо]**. Як стверджують лінгвісти, прийменник *над* належить до «орієнтованих прийменників», для яких характерна вертикальна спрямованість [3, с. 125–127]. За дослідженнями Д. Пайара та В. О. Плунгяна, «позиція вище орієнтира не обов'язково відповідає позиції «суворої вертикальності». Це помітно в тому разі, коли локативний орієнтир «не має «зручної» поверхні» або коли суб'єкт / об'єкт «не має опори в просторі, розташованому суворо над локативним орієнтиром» [4, с. 85]. Кінцевий пункт руху позначають правобічні поширювачі, утворювані іменниками, для яких не характерна будь-яка семантико-синтаксична обмеженість. Ядро з-поміж них становлять лексеми на позначення відкритих просторів. Основними носіями валентності здебільшого виступають дієслова руху та переміщення.

Репрезентація плану змісту речення «напря́м руху в простір вище від локативного орієнтира» може бути пов'язана й з іншими прийменниками. Прийменник *понад* / *понаді* / *понадо*, наприклад, завдяки елементові по- вносить у загальну семантику синтаксичної конструкції додатковий дистрибутивний відтінок. Речення з відкомпаративним прийменником *вище* передають не лише напря́м, а й значення зіставлення місця перебування суб'єкта / об'єкта з місцеперебуванням локативного орієнтира. Указівку на «рух до кінцевого пункту або безпосередньо через верхню частину об'єкта-орієнтира, або на близькій відстані від неї» [2, с. 15] містять речення з прийменником *поверх*. Отже, синтак-

сичні структури з префіксально-прийменниковою кореляцією **pref** ↔ **prep**[над / наді / надо], **pref** ↔ **prep**[понад / понаді / понадо], **pref** ↔ **prep**[вище], **pref** ↔ **prep**[поверх] побутують у сучасній українській мові не як ізофункційні, а як синонімічні. Варто вказати на спорадичне вживання таких конструкцій, що пов'язано з тенденцією до послаблення функційної ролі динамічного знахідного відмінка з прийменниками *над / наді / надо, понад / понаді / понадо* [1, с. 154] та значенневою конкретизованістю прийменників *вище, поверх*.

У безпосереднє узгодження з прийменниками *над / наді / надо, понад / понаді / понадо, вище, поверх* найчастіше вступає префікс *під-/піді-/підо-*. Він, крім лативного значення, реалізує ще й сему «рух угору», тому виконує з прийменником ідентичні функції щодо формування плану змісту речення: *Піднісся він [мій пам'ятник] чолом над царські піраміди* (М. Зеров); *Коли мені не дано крил міцних, Щоб я могла орлицею підбитись Геть високо понад найвищі гори, То прагну я собі потоків сліз, Гарячих сліз, нестриманих, раптових ...* (Леся Українка); *Налякалась хижа птаха, Підлетіла вище даху!* (Н. Забіла). Зрідка тип безпосередньої кореляції з виокремленими прийменниками утворюють й інші префікси, наприклад *за-, пере-, при-*: *Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби постинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку ...* (І. Нечуй-Левицький); *Іван на руки хлопця взяв, Та жаби так скакати стали, Що понад голову з-між трав, Немов м'ячі, перелітали* (Олександр Олесь); ... [баба] *поверх бомаги прибила ще й тоненьку дощечку так, щоб духовниці було не видно* (І. Нечуй-Левицький). Префікси аблативного значення *з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс-* та *ви-* мають здатність позначати напрям по вертикальній лінії, тому й вступають в опосередковане змістове співвідношення з аналізованими прийменниками: *Старі сиви [птахи], злякані звуком походу, важко злітали понад галяву* (П. Загребельний); ... [поет] *Кетяг серця виніс над замет* (Д. Павличко).

Семантика «напряму руху в простір нижче від локативного орієнтира» насамперед закріплена за синтаксичними конструкціями, для яких характерна кореляція **pref** ↔ **prep** [під]. Прийменник *під* формує із субстантивом правобічний компонент із властивою йому ознакою «нижня межа (точка) руху на вертикальній осі, установлена стосовно земної поверхні». Реченням із кореляцією **pref** ↔ **prep** [під] притаманний широкий лексико-семантичний діапазон основних носіїв валентності. У ролі предикатів у них можуть виступати дієслова руху, переміщення, каузально-моторної дії та оптичного сприйняття. Вартий уваги той факт, що всі вони мають додатковий темпоральний компонент, оскільки позначають «рух у напрямку до нижньої поверхні об'єкта і, відповідно, поступове входження в його «зону тяжіння» з акцентом на тому, що це входження «стає помітнішим із плином часу» [5, с. 128]. Просторовий прийменник *під* наділений не лише семою «нижче», а й семою «безпосередньо в ділянці домінації локативного орієнтира». Це означає, що суб'єкт / об'єкт та локативний орієнтир не можуть бути значно віддаленими один від одного, напр.: *Віталій Володимирович заліз під стіл і наочно показав чернігівським журналістам рівень тернопільського футболу* (Високий вал, 29 жовтня 2010). Крім того, у реченнях із кореляцією **pref** ↔ **prep** [під] можлива вказівка на контактну локалізацію, яка може бути навіть обов'язковою, оскільки виступає бажаним результатом руху або переміщення, пор.: *Я спрощогу кидаюсь у постіль, залізаю з головою під ковдру* (В. Близнець). Серед правобічних поширювачів можна виокремити ті, які маркують не лише контактність, а й заглиблення предмета в речовину повністю, вони сформовані за участю іменників на зразок *вода, земля, лід, сніг: Орав її [ниву] колись господар на Великдень й за той гріх провалився під землю з плугом, волами і рябим песиком* (Ю. Мушкетик). Отже, дистантна інтерпретація виникає лише в тому разі, «коли в об'єкта-домінанти нижня частина трохи піднята над поверхнею опори» [5, с. 124].

Для іменників, що конституюють припредикатний член, не характерна жорстка лексико-семантична лімітативність. Валентне ядро утворюють лексеми, які: 1) позначають «реалії, що дозволяють поміститися під їхньою нижньою частиною» і 2) реалізують «значення наскрізної будови» [7, с. 151]. Це здебільшого іменники – назви споруд та їхніх частин, рослин і їхніх частин, органів та частин організму людини або тварини, різноманітних предметів побуту й засобів пересування.

Продуктивними є речення, що мають у своєму складі моделі безпосередньої кореляції **pref**[в-/вві-/ві-/у-/уви-] ↔ **prep** [під] та **pref** [за-] ↔ **prep** [під], яка завдяки інклюзивній семантиці префіксів сигналізує про «напряму руху в простір нижче від локативного орієнтира»: [Ми] *Чорнобиль всунули під стріху, А він, як змії, прокрався до грудей...* (Б. Олійник); *Гусак засичав з усіх сил, гусенятко забилося йому під живіт, під лапи, заплакало-затищало* (М. Вінграновський). Інклюзивне значення

характерне й для префікса *при-*, що узгоджується з прийменником *під*, напр.: *Вона* [свиня з пацятами] *прийшла під явір, подивилася що йому* [вовкові] *нічого не зробить, бо він високо, і пішла назад у кукурудзу* (Українська казка). Кореляція **pref [при-] ↔ prep [під]** вийшла з ужитку в сучасній українській літературній мові. Причини цього слід шукати в додаткових значеннях предикатів, яких надає їм префікс: «намір залишитися на деякий час у кінцевій точці руху» чи «відвідати кінцеву точку руху з певною метою». Очевидно, що план змісту «перебування в просторі нижче від локативного орієнтира» є індиферентним стосовно вирізнення додаткових відтінків, тому існують певні обмеження щодо співвідношення прийменника *під* та префікса *при-*.

Незважаючи на дублювання префікса й прийменника, повна кореляція **pref [під-] ↔ prep [під]** не є продуктивною. Префікс *під-*, який «зберігає ідею низу» [6, с. 33], найчастіше сполучається з дієсловами каузально-моторної дії, а речення, у котрих вони виступають конструктивним центром, передають значення контактної локалізації. Синтаксичні структури, у яких прийменник *під* корелює зі співзвучним префіксом, інформують про те, що бажаним результатом руху / переміщення є не простір нижче від локативного орієнтира, а нижня сторона локативного орієнтира: *Горонський це більше підсунув ноги під стілець* (В. Винниченко). Префікси інклюзивної семантики та префікс *під-* у такому разі ніби розподілили між собою обов'язки й взаємовиключають один одного.

Речення з префіксально-прийменниковою кореляцією **pref [під-] ↔ prep [під]** можуть описувати й локативну динамічну ситуацію руху / переміщення, при якому суб'єкт / об'єкт досягає певної точки трохи нижче від локативного орієнтира, розміщеного високо вгорі, та повертається назад у початкову точку: – *Підожди, донечко, я зовсім змоклий*, – [Петро] *підхопив малу і звично підкинув під стелю* (Полтавський вісник, 10 вересня 2010). Дієслова-предикати в них мають двофазовий характер: перша фаза представляє переміщення вгору, друга ж – униз. На власне-семантичному рівні вони передбачають дві кінцеві точки – під локативним орієнтиром у момент найвищого підйому суб'єкта / об'єкта та на опорі, куди повертається суб'єкт / об'єкт. Остання повинна збігатися з початковою точкою. Попри таку складну власне-семантичну валентісну структуру в семантико-синтаксичному плані аналізованих предикатів відображена лише валентність першої кінцевої точки.

Опосередкована кореляція, найчастіше репрезентована моделлю **pref [ви-] ↔ prep [під]**, дає змогу передати семантику «напряму руху в нижню частину простору з відтінком наближення до локативного орієнтира»: *Ворота скрізь позачиняно, а все село під гору вибігає та за боєм слідує* (Г. Косинка).

Обмежені щодо сфери функціонування речення з кореляцією **pref ↔ prep [понад]** репрезентують «напряму руху в простір нижче від локативного орієнтира» з відтінком поширення в просторі: *Жолкевського всі благословили і виносили понід небеса* (А. Чайковський).

У реченнях з аналізованим планом змісту спостережено ускладнення семантики відтінком зіставлення рухомого предмета з локативним орієнтиром і вияв кореляції **pref ↔ prep [нижче]**. Форми з прийменником *під* марковані щодо ознаки «розташування на одній вертикалі», тоді як із прийменником *нижче* вони зазвичай не диференційовані стосовно цієї семи. Правобічний поширювач «*нижче* + іменник» досить часто вказує на кінцевий пункт руху, розміщений на незначній відстані від суб'єкта / об'єкта руху. Прийменник найактивніше вступає в безпосередній зв'язок із префіксом *при-*, оскільки останній передбачає подолання певної відстані для досягнення кінцевої точки: *Ми приплили з усім військом нижче тої пристани* (М. Грушевський).

У реченнях, що мають семантичний опис «напряму руху з простору вище від локативного орієнтира», предикатну позицію формують здебільшого дієслова руху, рідше – переміщення та чуттєвого сприйняття, а правобічну – іменники – найменування природних реалій, розміщених високо від землі. Виразниками вертикальної локалізації виступають також прийменники *з-над* або *з-понад*, що семантично узгоджуються з дієслівними префіксами, утворюючи безпосередній та опосередкований типи префіксально-прийменникової кореляції. Речення з кореляцією **pref ↔ prep [з-над]** та **pref ↔ prep [з-понад]** не набули особливого поширення в українській мові. Це, на наш погляд, можна пояснити екстралінгвальними причинами: рух із початкового пункту, розташованого вище від локативного орієнтира, пов'язаний з обмеженою кількістю ситуацій.

Безпосередня префіксально-прийменникова кореляція функціонує в реченнях, дієслова-предикати яких мають у своєму складі префікс *з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс-*: *Той порив злетів з-над небес* (М. Драй-Хмара). Вияв префіксально-прийменникової кореляції **pref [з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс-] ↔ prep [з-над]** та

pref [з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс-] ↔ **prep** [з-понад] можливий завдяки здатності префікса передавати не лише аблативні відношення, а й указувати на вертикальну локалізацію. Типовою для окреслених синтаксичних структур є й безпосередня кореляція **pref** [ви-] ↔ **prep** [з-над] та **pref** [ви-] ↔ **prep** [з-понад]: *Курява впливля з-над тину і стала сірою хмарою* (В. Шевчук); *Так застало його [Іцка] й ранішнє сонце, коли визирнуло з-понад чорних бориславських дахів* (І. Франко). Актуалізація такого співвідношення пов'язана із семантичною спорідненістю префікса *ви-* та прийменників *з-над* і *з-понад*, основна роль у вираженні локативного значення яких припадає на елемент *з-*, що може конкретизувати «рух із меж простору».

Опосередкований тип кореляції **pref** [при-] ↔ **prep** [з-над] та **pref** [при-] ↔ **prep** [з-понад] бере активну участь у конституюванні локативного значення «подолання значної відстані для досягнення кінцевого пункту руху». Інший тип семантики – «подолання невеликої відстані» – репрезентує префіксально-прийменникова кореляція **pref** [в-/вві-/ві-/у-/уві-] ↔ **prep** [з-над], **pref** [в-/вві-/ві-/у-/уві-] ↔ **prep** [з-понад], пор.: *Лише з-над хмар часом прилине Прощання з літом журавлине – Погасле, як грезет із риз ...* (П. Тичина); *... вдивляється в очі мені з-понад зір, Наче батько, суворий Тарас* (Д. Павличко).

Очікуваними в реченнях плану змісту «напряму руху з простору нижче від локативного орієнтира» є семантично орієнтовані прийменники *з-під*, *з-понад*, оскільки вони в сполученні з родовим відмінком указують на напрям руху з місця, розташованого під предметом, що править за локативний орієнтир. Предикатну позицію заповнюють дієслова руху, переміщення, каузально-моторні, зрідка активної фізичної дії, а правобічну – семантично поліфункційні іменники: назви одягу людини і його частин, предметів побуту або їхніх частин, споруд, засобів пересування та їхніх частин, дерев, різних поверхонь тощо: *... чуб йому [Володимиру] вибився з-під картуза* (С. Гуцало); *... виліз під з-під куреника* (І. Багрянний). Щодо ступеня вживаності в мові, то синтаксичні структури з префіксально-прийменниковою кореляцією **pref** ↔ **prep** [з-під] є активними, а структури з кореляцією **pref** ↔ **prep** [з-понад], ускладнені дистрибутивним відтінком, – пасивними. Типовим репрезентантом безпосередньої префіксально-прийменникової кореляції є модель **pref** [ви-] ↔ **prep** [з-під]. У деяких контекстах аналізовані прийменники взаємодіють із лативно-аблативним префіксом *пере-*, указуючи на спрямованість з одного місця в інше: *Настали найщасливіші дні життя наших курчат, їх переселили з-під печі до курника, в перекинуту бочку* (О. Ольжич).

У реченнях із семантичним описом «напряму руху з простору нижче від локативного орієнтира» функціують дієслівні предикати, до складу яких входять префікси не аблативної, а лативної чи транзитивної семантики. Ці форманти корелюють із прийменниками *з-під*, *з-понад*, утворюючи її опосередкований тип. Виразниками опосередкованого узгодження найчастіше виступає кореляція **pref** [про-] ↔ **prep** [з-під], що допомагає створити відтінок шляху, рідше – кореляція **pref** [в-/вві-/ві-/у-/уві-] ↔ **prep** [з-під], **pref** [за-] ↔ **prep** [з-під], яка вносить семантику інклюзивності: *На підлозі з-під нашарувань життєвого потроху проглядає мозаїка* (В. Діброва); *Аж раз у церкві на мольбі святій Нахранав злидарюгу багатій І вліз у вухо чортом з-під поли* (Д. Павличко); *Зі східної сторони зазірала колиба з-під смерек в саму пропасть з гучливим потоком* (О. Кобилянська).

Префіксально-прийменникова кореляція **pref** ↔ **prep** [знизу] може модифікувати план змісту «напряму руху з простору нижче від локативного орієнтира». Прийменник *знизу* виразно реалізує семантику «напряму руху з нижнього боку локативного орієнтира» й корелює з аблативним контактним префіксом *ви-*: *Ваняк завантажують у верхню частину шахти, а ванно вивантажують знизу її* (Б. Розен). Опосередкований тип кореляції виникає при семантичній взаємодії прийменника *знизу* та префікса *до-/ді-*, що функціює в складі дієслів акустичного сприйняття: *Крізь задратоване зеленим плушем вікно знизу храму доходить цілком виразний гомін голосів* (В. Винниченко).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, у складі речень із семантикою вертикальної локалізації префіксально-прийменникова кореляція реалізується в різних моделях і субмоделях. Кожен тип співвідношення префікса й прийменника бере активну участь у формуванні конкретного значення речення, а тому аналіз такого лінгвального явища становить особливий інтерес для сучасних синтаксичних досліджень.

Джерела та література

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

2. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові : навч. посіб. / З. І. Іваненко. – Чернівці : [б. в.], 1975. – 56 с.
3. Кобзарева Т. Ю. О структуре денотативного значения предлогов / Т. Ю. Кобзарева, Л. Г. Лахути // Семантическая структура слова: психолингвистические исследования. – М. : Наука, 1971. – С. 124–139.
4. Пайар Д. Предлог НАД: факты и интерпретации / Д. Пайар, В. Плунгян // Исследования по семантике предлогов : сб. ст. / отв. ред. Д. Пайар, О. Н. Селивёрстова. – М. : Рус. слов., 2000. – С. 83–114.
5. Плунгян В. А. По поводу «локалистской» концепции значения: предлог *под* / В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина // Исследования по семантике предлогов : сб. ст. / отв. ред. Д. Пайар, О. Н. Селивёрстова. – М. : Рус. словари, 2000. – С. 115–133.
6. Тихонов А. Н. Префиксальные видовые пары в русском языке (приставка *под-*) / А. Н. Тихонов // Вопросы филологической науки. – Самарканд, 1969. – Вып. 169. – С. 32–43.
7. Ферм Л. Выражение направления при приставочных глаголах перемещения в современном русском языке. К вопросу префиксально-предложного детерминизма / Л. Ферм. – Stockholm : Uppsala, 1990. – 188 с.

Галаур Светлана. Вертикальная локализация и префиксально-предложная корреляция. В статье делается попытка доказать, что префиксально-предложная корреляция глагольного предиката принимает активное участие в семантико-синтаксической организации предложения. Исследованы непосредственный / опосредствованный типы соотношения приставки и предлога в синтаксических структурах с общим планом содержания «вертикальная локализация», в частности с семантическими фрагментами «направление движения в пространство выше локативного ориентира», «направление движения в пространство ниже локативного ориентира», «направление движения из пространства выше локативного ориентира», «направление движения из пространства ниже локативного ориентира». Установлен спектр конкретных репрезентантов префиксально-предложной корреляции в виде моделей и субмоделей. Описаны возможности предложений вступать в синонимические отношения, определены особенности заполнения их предикатной и правосторонней позиций.

Ключевые слова: префиксально-предложная корреляция, глагольный предикат, правосторонний распространитель, вертикальная локализация, локативный ориентир.

Galaur Svitlana. Vertical Localization and Prefix and Prepositional Correlation. The article is attempt to prove the fact of participation of prefix and prepositional correlation of verbal predicate in semantic and syntactic organization of sentence. In the investigation also were analysed direct / indirect types of coexistence of prefix and preposition in syntactical structures with the plane of content «vertical localization», with sense fragment «direct of movement in the space below of locative landmark», «direct of movement from the space upwards of locative landmark», «direct of movement from the space below of locative landmark». Spectrum of concrete representatives of prefix and prepositional correlation by way of models and submodels was discovered. Possibilities of sentences with correlation to take synonymic relations were described, peculiarities of infill its predicate and right side positions were determined.

Key words: prefix and prepositional correlation, verbal predicate, right side spreader, vertical localization, locative landmark.

Стаття надійшла до редколегії
06.08.2013 р.